

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE REFORM SÜRECİNİN BAŞLANGICI VE GORBAÇOV DÖNEMİ

Natig ABDULLAYEV

Qafqaz Üniversitesi, Dr.
Bakı / AZƏRBAYCAN

Fikret ELMA

Qafqaz Üniversitesi İ.İ.B.F.,
Siyaset Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi, Dr.
Bakü / AZERBAIJAN

ÖZET

Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde "Glasnost ve Perestroyka" adı altında yürüttüğü reform politikasının zeminini, 1980'li yılların ilk yarısında oluşturmuştur. Andropov, Brejnev sonrasında Sovyet sisteminin özellikle ekonomik açıdan büyük bir sorun yaşadığını görmüş ve bu yönde bir reform hareketi başlatmıştır. Fakat ömrü bu reformları tamamlamaya yetmemiştir. Bir anlamda bu süreç sonucunda ortaya çıkan Gorbaçov ve reform ekibi ise, 1985 yılından itibaren Andropov'un reform çizgisini izlemiştir. Burada daha çok ekonominin canlandırılması ve sistemin yeniden yapılandırılması amaçlanmıştır. Fakat bu ilk dönem reformlarından beklenen hedeflerin gerçekleşmemesi, reformların boyut değişmesine, siyasal bir karakter kazanmasına ve derinleşmesine neden olmuştur. Derinleşen reformların ortaya çıkan engelleri etkisizleştireceği ve başarısızlıkları kapatacağı düşünülmüştür. Gorbaçov'un siyasal reformlar ve açıklık (glasnost) politikasıyla yeniden yapılandırmanın (perestroyka) önündeki bürokratik direnci kırıp reformlar için halk desteği sağlama düşüncesi, neticede kontrolü kaybetmesine, devlet otoritesinin çözümlenmesine ve sistemin çöküşüne yol açmıştır. Bu çalışmada, "Glasnost ve Perestroyka"nın oluşum ve gelişim seyri, Andropov'dan Gorbaçov dönemine (1988'e kadar) analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sovyetler Birliği, reform, Gorbaçov, Perestroyka, Glasnost

THE FORMATION BACKGROUND OF REFORMS IN SOVIET UNION AND GORBACHEV ERA

ABSTRACT

The grounds of the reform policy, which was launched by Gorbachev under the name of "Glasnost and Perestroika" in Soviet Union, were set down in the first half of 1980's. After Brezhnev, Andropov, who was aware of the problems, especially in economic structure of Soviet system, initiated reform process. Unfortunately his life ended before the realization of these reforms. However, as a result of this period Gorbachev and the team of the reform could emerge on the political scene in 1985 year. In the first years, Gorbachev and the team of reform had followed Andropov strategy in relation with acceleration of economy and reconstruction of the system. But, unrealized goals, which were expected due to fulfilling reforms, caused transformation and politicization of the reforms. It was supposed, that with the deepening process, emerged obstacles could have been defeated. Gorbachev tried to break down bureaucracy's opposition and to get public support through political reforms and glasnost. But these thoughts and attempts lay behind loosening of the state authority and collapsing of the system. In this study were analyzed formation and growth process of "Perestroika and Glasnost" from Andropov to Gorbachev (from 1985 to 1988).

Key words: Soviet Union, reform, Gorbachev, Perestroika, Glasnost

Giriş

1980'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği, tek ideoloji ve tek partili siyasal sisteme has

politik sorunlara ek olarak ağırlaşan ekonomik ve toplumsal sorunlarla da yüzleşmek zorunda kalır. Gerçekte, 1970'lere doğru şekillenen ve daha sonraları "durgunluk

devri” olarak adlandırılan Brejnev dönemi siyasetinin söz konusu ekonomik ve toplumsal sorunların oluşmasına katkısı büyüktür. Bu nedenle, Brejnev iktidarının sonlarından itibaren Sovyet idaresi, bu sorunlara karşı önlemler alma gereği duymaya başlar. Sözü edilen Brejnev dönemi siyaseti ise, esasen iki temel politikadan oluşur. Birincisi, “Brejnev toplum sözleşmesi”, diğeri ise “kadrolara güven” politikasıdır. “Brejnev toplum sözleşmesi”nin ekonomik sorunlara yol açmasının temel nedeni; siyasal karar alma sürecinin dışında tutulan Sovyet insanının rejime olan desteğinin bir takım sosyal ve ekonomik politikalarla sağlanmak istenmesidir. Bu politikalar bir taraftan, Sovyet insanına istihdam garantisi tanırken, diğer taraftan ekonomide verimliliğin düşmesine, kaynakların israfına ve ekonomik daralmaya neden olur.

Brejnev dönemi siyasetinin ikinci ayağını oluşturan “kadrolara güven politikası” ise, önceki dönemlerden farklı olarak hem parti ve devlet bürokrasisinin üst düzey karar alma sürecindeki katılımını etkinleştirmeyi, hem de Komünist Parti ve devlet bürokrasisini Stalin ve Kruçev dönemlerinde huzursuz eden idari ve cezai tedbirlere son verilmesini ön görür. Belirtelim ki, bu politikanın da ekonomik sorunların oluşmasında etkisi büyük olmuştur. Şöyle ki, “kadrolara güven” politikası, siyasetin, bürokratlar arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisine göre şekillenmesine, informal ilişkilerin bütün ülkede yaygınlaşıp, kayıtdışı ekonominin oluşmasına ve ülke çapında bir yolsuzluk ağının inşasına ve nihayet devlet ve parti bürokrasisiyle, iktisadi işletmelerde disiplinsizliğin kökleşmesine neden olur.

Neticede Sovyetler Birliği’nde reform süreci, esasen Brejnev iktidarının son yıllarında, “kadrolara güven” politikası nedeniyle yozlaşan parti ve devlet bürokrasisine yönelik tartışmalarla başlar. Bu dönemde, üst düzey parti çevrelerince, ülkede yaşanan eko-

nomik sıkıntıların temel nedeni, idari sistemin etkin işlememesinde görülür. Dolayısıyla, bu süreçte bir reform programı çerçevesinde partinin geleneksel parti kültürü ve ahlaki doğrultusunda yeniden yapılandırılmasını sağlayacak önlemlerin alınması gereği kabul görür. Bu çalışmada, Sovyetler Birliği’nde Andropov’la başlayan ve Gorbaçov’la devam eden reformlar ele alınmaktadır. Bu çerçevede, Andropov’la başlayan ve Gorbaçov’un ilk yıllarda da devam eden reformların daha çok geleneksel yöntem ve hedefler doğrultusunda politika üretmeye yöneldiği görülür. Fakat, 1987’nin sonlarından itibaren önceki idari ve ekonomik reformların başarısızlığı nedeniyle, reformların siyasal bir karakter kazanması söz konusu olur. Sonuçta, 1988 yılında Sovyet anayasal sisteminin revize edilmesi ile reform süreci yeni bir aşamaya girer. Ne var ki, bu süreç kısa sürede Sovyetler Birliği’nin çöküşüyle sonlanır.

I. Andropov Dönemi ve Perestroyka Öncesi Reformlar

Sovyetler Birliği’nde reform harekâtının öncüsü sayılan -Gorbaçov’un liderlik makamına yükselmesine de yardımcı olan- Andropov’un siyasal oligarşi içerisindeki konumunun güçlenmesi, 1981 yılına rastlar. Bu dönemde, on üç tam üyesi olan Politbüro’nun sekiz üyesi Brejnev’in patronajında iken^[1] bu yapı içinde ikinci bir grubun oluşumuna şahit olunur. Yine bu süreçte, her ne kadar Brejnev’in desteğine dayanan bir kariyere sahip olmasa da Stalin döneminden beri siyasal oligarşinin önemli üyelerinden ve muhafazakâr görüşüyle sistemin reforme edilmesi yönündeki en büyük engellerden biri olan Suslov’un ölümü ise, hem Andropov’un önünü açar, hem de reform yönündeki süreci hızlandırır.^[2] Suslov’un ölümü üzerine Komünist Parti üst yönetimde iki önemli gelişme yaşanır. Bir taraftan, Devlet Güvenlik Komitesi (DGK) Başkanı olan Andropov askeri lobi-

nin de desteğini alarak boşalan "parti ikinci sekreterliğine" atanır, diğer taraftan yaşları yetmişin üzerinde olan ve yirmi yılı aşkın bir süre hep en tepede kalan "yaşlılar grubu"nun yanında, yaşları elli ile altmış arasında değişen ve reform taraftarı ikinci bir grubun ülkede liderliğe/yönetime ortak olmasının önündeki engellerden biri ortadan kalkmış olur.

Bu süreçte, Brejnev'in ölümü üzerine Komünist Parti^[3]'nin liderlik yarışında en güçlü isim olan Andropov, Dış İşleri Bakanı Gromiko, Savunma Bakanı Ustinov gibi kıdemli Politbüro üyelerinin de desteğiyle 1982 yılında parti liderliğine getirilir. Andropov'un parti liderliği süresince reform niteliğindeki siyaseti, "parti ikinci sekreteri" olduğu dönemde başlattığı strateji doğrultusunda devam etmiştir. Yolsuzluğa karşı mücadele, daha geniş bir çerçevede ulusal siyasetin önceliğine çevrilmiş, idari ilişkilerde kaybolan disiplinin ve hukukun bir değer olarak bağlayıcılığının yeniden inşası yönünde etkili bir denetim mekanizması oluşturulmaya çalışılmıştır.^[4] Andropov bu siyasetini, daha sonra Gorbaçov'un üzerinde önemle duracağı, "sosyalist sistemde sosyal adalet" bağlamında, bürokrasinin yolsuzluk ve bir takım ayrıcalıklarını, tembel ve verimsiz işçilerin ise, çalışkan ve verimli işçilerle aynı ücreti almakla "zahmetsiz gelir" elde etmelerini ortadan kaldırmaya yönelmiştir.^[5] Görevi devraldığı zaman yaptığı konuşmasında, ekonomide yaşanan sıkıntıların giderilmesi için "çiftliklere ve endüstriyel birliklere daha geniş bağımsızlık ve özerklik" verilmesine değinen Andropov'un ekonomik liberalleşme girişimleri, esasen deneme mahiyetli ve çok ihtiyatlı bir çizgide sürdürülmüştür^[6]. Andropov'un reformları, siyasal sistemin liberalleşmesi ve demokratikleşmesi amacını taşımaya da "yönetimde şeffaflık" adına ilk adımları içererek bürokratik işleyişin infor-

mal bağlantılarını gün yüzüne çıkarmayı hedeflemiştir.

Andropov reformlarının bir diğer ayağını ise, yönetim kadrolarında yaşanan yenileşme oluşturmuştur. Bir taraftan, merkezi liderliğe deneyimli, yolsuzluğa bulaşmamış siyasetçiler getirilmiş, diğer taraftan, yerel parti birimlerine reformun uygulanmasını üstlenecek üst düzey bürokratlar atanmıştır. Bu dönemde, Azerbaycan K. Parti lideri Haydar Aliyev, önce Politbüro asıl üyeliğine, sonra başbakan birinci yardımcılığına, Nikolay Rışkov, Yegor Ligaçev ve Grigori Romanov parti sekreterliğine, Vitali Vorotnikov önce Politbüro yedek üyeliğine daha sonra Rusya başbakanlığına ve Politbüro asıl üyeliğine, Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) Başkanı Viktor Çerbikov ise Politbüro üyeliğine getirilmiştir^[7]. Böylece Andropov, iki yıla yaklaşan parti liderliği döneminde 157 bölge parti sekreterinden 33'nün el değiştirmesini sağlamıştır.^[8]

Andropov döneminde yıldızı parlayan liderlerden biri de Gorbaçov olmuştur. Rusya'nın tarım üretimine uygun nadir bölgelerinden ve önemli tatil merkezlerinden biri olan Stavrapol'da "merkezi liderlik için staj aşaması"nı tamamlayan Gorbaçov, bu süreçte hem tarım üretimi konusunda yürüttüğü politikalarla başarı sağlamış, hem de bölgeyi tatil için seçen üst düzey liderlerle yakın dostluklar kurmuştur. Bölgesel düzeyde yükselmesine yardımcı olan siyasal patronu Kulakov'un ölümü üzerine, Komünist Parti Merkezi Komitesi'nin (MK) Tarımdan Sorumlu Sekreterliğine getirilen Gorbaçov, kurduğu kişisel ilişkiler sayesinde başta Andropov olmak üzere zamanında Brejnev ve Suslov'un da koruması altında olmuştur.^[9] 1982 yılına gelindiğinde ise Gorbaçov, Sovyet liderliğine yükselmesi için kendisine önemli avantaj sağlayan, hem Politbüro üyesi, hem de parti sekreteri olma ayrıcalığına kavuşmuştur.

II. Gorbaçov Dönemi ve Reformların Başlangıcı: "Perestroyka"

Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde başlattığı reformlar, "Glasnost ve Perestroyka" adı altında tarihe malolmuştur. Türkçeye "açıklık ve yeniden yapılandırma" şeklinde tercüme edilen bu reformlar, belli safhalar geçirmiş ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla son bulmuştur. Kimilerine göre de bu reformlar, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hazırlamıştır. Bu çalışmada, bu reformlar Gorbaçov'un ilk ve ikinci dönem reformları biçiminde tanımlayabileceğimiz bir çerçevede ele alınacaktır. Gorbaçov'un ilk yıllardaki reform programı (Perestroyka); 1) devlet ve parti bürokrasisinde yenileşme, 2) ekonomik canlanma ve 3) sivil toplumun inşası çerçevesinde yürütülmüştür.

1. Devlet ve Parti Bürokrasisinde Yenileşme

1984 yılına Andropov'un ölümü üzerine iş başına gelen Çernenko, tutucu ve Brejnev gibi geleneksel yapının devamından yana olduğu için Andropov'un başlattığı reformları sürdürmemiştir. Fakat, Çernenko'nun liderlik süresi çok kısa sürmüştür. Çernenko'nun ölümü üzerine, Grişin ve Romanov'u saf dışı bırakıp, 1985 yılında liderliğe yükselen Gorbaçov'un ilk işi, Andropov'un başlattığı kadroların yenileşmesi politikasını hızlı bir şekilde devam ettirmek olmuştur. Göreve geldiği ilk yıl boyunca devlet ve parti bürokrasisinde adeta "Gorbaçovlaşma"^[10] hüküm sürmüştür. Çünkü, Stalin'in 1930'larda parti ve devlet bürokrasisini inşa etmeye başladığı dönemden sonra Sovyet yönetici kadrolarında bu hız ve çapta bir değişim yaşanmamıştır. Mart 1985'den Mart 1986'ya kadar Politbüro'ya Ligaçev, Rişkov, Zaykov, Slyunkov, Talyzin, Sokolov, Solovyev ve Yeltsin olmak üzere sekiz üye alınmış, Çerbikov ve Şevardnadze yedeklikten asıl üyeliğe terfi etmiş, Grişin, Romanov, Tikhanov, Kuznet-

sov ve Ponomaryev olmak üzere beş üye ise Politbüro'dan çıkarılmıştır. Yine, bir yıl içerisinde Bakanlar Konseyi'nin 101 üyesinden 39'u, MK'nin 23 bölüm şefinden 14'ü, birlik cumhuriyetleri parti sekreterlerinden 4'ü, 155 bölge parti sekreterlerinden 47'si görevden uzaklaştırılmıştır.^[11] Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da, bütün parti ve devlet bürokrasisinin yarısından fazlası değiştirilmiştir. Böylece, ülke genelinde parti hücre birimlerinin beşte biri yeniden yapılandırılmıştır.

Gorbaçov'un görevde bulunduğu ilk yılda yapılan kadrolarda yenileşme hareketi, Perestroyka'nın Andropov reformları çizgisinde genişlemesi ve derinleşmesi yanında, 1982'den beri parti içinde oluşmakta olan yeni merkezi liderliğin (üst elit sınıfın) ortak iradesi paralelinde yürümüş ve Brejnev dönemi kadrolarını tasfiye etmeye yönelik olmuştur. 1986'nın sonunda "Brejnev grubu"nun bir diğer elemanı ve Politbüro üyesi, Kazakistan parti sekreteri Kunayev görevinden uzaklaştırılmıştır. Kunayev'in yerine Rus asıllı Kolbin'in atanması, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını hızlandıran etnik temelli başkaldırlara başlangıç oluşturmuştur.^[12] Kunayev'in görevden uzaklaştırılmasının bir başka sonucu da, on yedi üyeli Politbüro^[13]'nun uzun dönemdir Ukrayna Parti sekreteri görevini yürüten Şerbitski hariç, Moskova merkezli siyasetçilerden kurulu bir yapıya dönüşmesi olmuştur. Kadroları Ruslaştırma planı, birlik cumhuriyetleri bağlamında, yerel bağlantılara dayalı yolsuzluğu ortadan kaldırma amaçlı aşağıya doğru genişlemiştir.^[14] Elbette, bu planın tek nedeni, yolsuzluğu önlemek midir? Bu da, başka bir tartışma konusudur.

Öte yandan, 1987'de kadroların yenilenmesi hareketi, önceki yıllara oranla hız kesmiş; fakat yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde, bir taraftan Brejnev kadrolarının tasfiyesi devam ederken, diğer taraftan Gorbaçov'la reform konusunda

uzlaşmayanların konuları zayıflatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu dönemde, Gorbaçov'un yönetim bağlamında iki grupla işbirliğine gittiği görülmektedir. Bu gruplardan ilki, doğrudan yönetim kadrolarına dâhil edilmeyen; fakat medyadaki etkinlikleri ve akademik yayınlardaki makaleleriyle reformun altyapısını oluşturan, bu düşüncenin yaygınlaşmasını sağlayan ve aynı zamanda, Gorbaçov'a danışmanlık hizmeti sunan Sovyet aydınlarıdır.^[15] Gorbaçov, bu yolla önceki dönem refah uygulamalarından faydalanan işçi ve köylülerin reforma karşı tavır almalarını engellemeye çalışmıştır. Gorbaçov'un işbirliği yaptığı ikinci grup ise, Parti sekreterliğine, MK'ye, Bakanlar Konseyi'ne, bakanlık teşkilatlarına ve nihayet Politbüro'ya atanan ve Gorbaçov'a ya kişisel özgeçmiş ya da düşünce olarak yakın siyasetçilerden oluşmuştur^[16].

2. Ekonomik Canlanma:

Ekonomi yönetiminin siyasal karar-alma mekanizmasıyla bütünüyle birleştiği bir sistemde siyasal iktidarın meşruiyeti ekonomik başarıya endekslenmektedir. Bu tarz bir yönetim sistemine sahip olunması, Sovyetler Birliği'nde orta ve uzun dönemde Gorbaçov da dâhil bütün siyasetçileri "reform tehdidi" ile yüz yüze bırakmıştır. Fakat buna rağmen bazı araştırmacılarca, Gorbaçov'un reform stratejisi konusunda belirgin bir programının olmadığı da vurgulanmaktadır.^[17] Örneğin; siyasal elit arasında, değişimin gerekliliği üzerine güçlü bir kanı oluşsa da, neyin nasıl yapılması konusunda belirsizlik hâkim olmuş ve siyasal sistemin reformuna yönelik düşünce ön planda olmamıştır.^[18] Tompson, Gorbaçov'la birlikte liderliğe yükselen siyasetçiler arasında sadece ekonomide olmak üzere reformun, disiplini sağlayacak tedbirlerin alınması, yaşlı kadroların değiştirilmesi ve ekonomi üzerinde merkezi denetimin güçlendirilmesi çerçevesinde yürütülmesi gerektiği konusunda bir fikir birliğinden

bahsetmektedir.^[19] Bu kanıya göre sistemin ihtiyacı olan şeyler; modernleşme, etkinlik ve disiplin idi ve Sovyetler Birliği'nde var olan siyasal, ekonomik ve sosyal sorunlar yönetsel reformlarla çözülebilirdi.^[20]

Kısaca, Gorbaçov liderliğinde yürütülen reformlar, ilk yılında bu düşünceler etrafında şekillenmiş ve sistemin değişiminden çok etkin çalışması, ivme kazanması amaçlanmıştır. Birçok araştırmacının daha radikal reformlara ön hazırlık olarak tanımladığı bu dönem, ekonomik canlanma (uskoreniye) olarak adlandırılmaktadır. İnsan faktörünün ekonomideki verimliliğini artırmak amacıyla bu dönemde, parti ikinci sekreteri konumundaki Ligaçev'in denetiminde gerçekleştirilen ve insanları çalışma azminden alıkoyduğu düşünülen "alkolle mücadele kampanyası" örneğinde olduğu gibi, bir takım toplumsal projeler yürürlüğe sokulmuştur.

Şubat 1986'da, 27. Parti Kongresi'nde, "2000 yılına doğru Sovyetler Birliği'nin Toplumsal ve Ekonomik Gelişme Programı", ekonomiye ivme kazandırma temelindeki içeriğiyle onaylanarak, bu sürecin 2000 yılına kadar süreceği planlanmıştır.^[21] Kongrede ekonomideki mevcut sıkıntılı durumun sorumlusu olarak 1970'lerdeki uygulamalar gösterilmiş^[22] ve ilk yıllardaki büyüme oranları referans gösterilerek 2000 yılında milli gelirin 2 kat, emek verimliliğinin 2.5 kat, yaşam standartlarının en az 2 kat, ülke içi ticaret devriyesinin 1.8 kat, ücretlerin 2.1 ile 2.3 kat arasında artımı hedeflenmiştir. Hızlı büyüme, ekonomik canlanma programının iki temel hedefinden biri olmuştur. Kongre'de ayrıca, 1986-1990 yılları için geçerli olacak 12. Beş Yıllık Plan da görüşülerek, beş yılda milli gelirin toplam %22.1, her yıl sanayi üretiminin %4.6, tarım üretiminin %2.7, emek verimliliğinin %4.2 ve kişi başına milli gelirin ise %2.7 artımı planlanmıştır.^[23] Devlet Planlama Komitesi'nin uzun dönemli hedeflere yoğunlaştırılması

ile işletmelere mikro ekonomik düzeyde daha fazla harekât alanı yaratılmak istenmiştir.

Ekonomik canlanmanın ikinci temel hedefi, yatırımların makina ve elektronik sanayisiyle daha az enerji tüketen teknolojiye ve bilgisayarlaşmaya yönlendirilmesiyle ekonominin modernleştirilmesi olmuştur. Kongre konuşmasında Gorbaçev, kalifiye işgücünün, uzman ve beyaz yakalılarının modernleşmenin sağlanması ve sürdürülmesi için teşvik edilmesi gerektiğine ve ücret politikasında buna göre ayarlanması gerektiğini belirtmiştir.^[24] "2000 yılına doğru Sovyetler Birliği'nin Toplumsal ve Ekonomik Gelişme Programı", Sovyet sanayisinde el emeğine dayalı teknolojinin önemli bir oranda azaltılmasını ve 15 yıl içerisinde bu tür işgücünün yarıya indirilmesini hedeflemiştir.^[25] Ekonomi politikasında planlanan hedeflerin gerçekleştirilmesinin yanında, üretimde kalitenin artırılmasına da önem verilmesi gereği vurgulanmıştır.

Ekonomik canlanma planı ile birlikte Gorbaçov, devlet ve toplum arasındaki Brejnev dönemi toplumsal sözleşmesini terk etmiştir.^[26] Çünkü, Kongre'nin onayladığı söz konusu gelişme programı sonrasında yurttaşların istihdam garantisi, teknolojik modernleşme hedefi dolayısıyla tehlikeye girmiştir. Mayıs 1986'da MK, "Üretimde Kalitenin Sağlanması" konulu kararıyla^[27] bir taraftan teknolojik ilerlemenin ve üretimde kalitenin sağlanmasını amaçlamış, diğer taraftan da kaliteli ürün üreticilerine ekstra prim tahsis ederek kaliteyi teşvik uygulamasını başlatmıştır.^[28] Ekim toplantısında ise MK, "Ulusal Ekonominin Üretim Dallarında Ücret Sisteminin Düzenlenmesi" kararıyla^[29], mavi yakalı işçilere oranla teknolojik gelişime doğrudan katkı sağlayacak uzman ve mühendis kadrolarının maaşlarını iki kat arttırarak, ücretlerde eşitlik ilkesini geride bırakmıştır.

Fakat bu reform denemesi, Sovyet ekonomik ve siyasal sisteminin sorunlarını tetik-

lemiş ve erken sona ermek zorunda kalmıştır. Ekonomik büyüme ve modernleşmenin beraber yürütülmek istenmesi teknik olarak mümkün olmamıştır. Ayrıca, alınan yeni kararlar doğrultusunda işten çıkarılan işçilerin, verimlilik ve kalite standartlarına göre üretimde bulunmadığı için önceden dağıtılan primlerden yoksun kalan işyerlerinin ve azalan üretim sebebiyle tüketim sektöründe yaşanan kıtlıktan etkilenen halk kesimlerinin itirazları, öngörülen tedbirlerin uygulanmasını durdurmuştur. Bu dönemde, uluslararası pazarda petrol ve diğer ham madde fiyatlarında yaşanan düşüş de Amerikan dolarına endekslenen Sovyet ihracatını olumsuz etkilemiş ve ekonomi önemli bir girdiden yoksun kalarak ekonomik gelişmeyi mali destekten yoksun bırakmıştır. 1987'de kabul edilen Devlet İşletmeleri Üzerine Yasa'nın, işletmelere üretim sürecinde daha fazla hareket alanı ve işyeri yönetiminin oluşmasında çalışanlarına daha fazla yetki tanıyıp, karşılığında gelir ve gider esasında çalışmayı getirmesi ve başarılı olamayanlara "iflas bildirisini" vermelerini zorunlu görmesi, var olan tezatlığı artırmıştır. Sovyet ekonomisinde bazı sektörlerin yapıları gereği kar amacı gütmemesi, bazı sektörlerin ise, üretim girdilerinin sübvansede edilen fiyatlara endekslenmesi, yasanın uygulanmasını sorunlu hale getirmiştir.

3. Sivil Toplumun İnşası

1985'te K. Parti Genel Sekreteri seçilen Gorbaçov, bir taraftan selefleri gibi Parti Sekreteriyasını, parti ve devlet içi dengeleri kendi lehine çevirmek için kullanırken, diğer taraftan hem politikalarına destek bulabilmek, hem de insan faktörünün etkili kullanılmasını sağlamak için o güne kadar geniş bir şekilde denenmemiş bir yola başvurmuştur. Uzun yıllar boyu, rejimin kendi çıkar sınıflarını yarattığını ve bu çıkar sınıflarının durgunluk yıllarını tersine çevirmede engel oluşturacağını^[30] düşünen

Gorbaçov ve Perestroyka ekibinin stratejisi, *Glasnost ve özyönetim* gibi liberalleşme araçlarıyla otonom hareket yeteneği engellenmiş toplumu aktifleştirmek olmuştur. Göreve geldikten birkaç ay sonra 1985 Ekim plenyumunda Gorbaçov, MK üyelerine şu cümlelerle seslenmiştir: "Yoldaşlar! Ben yapabildiğim en etkili bir şekilde vurgulamak istiyorum: Sosyalist demokrasiyi en son sınırına kadar genişletmedikçe, çalışan insanların, onların teşkilatlarının gündelik, aktif ve etkili katılımını sağlayacak koşullar oluşmadıkça, devleti ve toplumu tehdit eden sorunların çözümünde başarılı olamayacağız."^[31] Perestroyka'nın fikri kurucularından Tatiana Zaslavskaya, "Büyümenin Sosyal Kaynakları: Kitlelerin Yaratıcı Aktiviteleri" isimli çalışmasında^[32], hem ekonomik dar boğazın aşılması, hem de yozlaşmış partiye itibarını kazandırmak için şöyle diyordu: "Komünist Partisi ilkeleri, sosyal yaşamın bütün alanlarında kitlelerin yaratıcı gücünün geliştirilme yolları bulunmadıkça etkin bir şekilde gerçekleştirilemeyecektir."

Gorbaçov, toplumsal hareketlenmenin getirisini kullanmaya hazırlanırken Zaslavskaya'nın deyiimiyle; Sovyetler Birliği, ikinci sosyalist devrim sürecine girmiştir.^[33] 1986'dan başlayarak artık bütün Sovyet basınında hatta Komünist Partisi'nin resmi yayın organları olan Komünist ve Pravda gibi gazetelerde bile oluşmakta olan sivil toplum örgütlerinden, onların faaliyetlerinden bahsedilmekte ve gazeteler, bu örgütlerin aktivistlerinin demeçlerine yer vermektedirler. Söz konusu sivil toplum örgütleri, 1932 tarihli "Gönüllü Oluşumlar ve Onların Birlikleri Üzerine Yasa"nın gerektirdiği usule göre kurulup faaliyet göstermediğinden informal gruplar olarak tanımlanmışlardır.^[34] Kimileri informal grupların "Perestroyka'nın çocukları" olduğunu belirtse de, genel kanı; Kruşçev döneminde köklerinin atıldığı ve Brejnev döneminin son

yıllarında ortaya çıkmaya başladıkları için informal grupların "yumuşamanın çocukları" olduğu yönünde idi.^[35] Şüphesiz, Gorbaçov'un Sovyet siyasal sisteminde başlattığı liberalleşmenin, informal grupların kendini açığa vurmasındaki katkısı büyüktü ve dönemin Komsomolskaya Gazete'sinde vurguladığı gibi informal gruplar, Perestroyka ile birlikte yağmur mantarları gibi çoğalmışlardı. Mart 1987'de Moskova'da yapılan bir araştırmaya göre, genç mühendislerin %52'sinin, genç işçilerin %65'nin, üniversite öğrencilerinin %75'nin, lise öğrencilerinin %84'nün çeşitli informal grupların üyesi olduğunu göstermekteydi.

İnformal grupların hızlı artışı tahlil eden Sovyet toplumbilimcileri, ilk başlarda bunun bir gençlik sorunu olduğunu belirtip, faaliyetlerin Komsomol benzeri teşkilatların çerçevesine oturtulabileceğini ileri sürmüş ve 1986'da Yüksek Sovyet, "Amatör Birlikler ve Hobi Kulüpleri Üzerine Yasa"yı yürürlüğe koymuştur.^[36] Yasa, sosyal karakterli olan informal grupların siyasal karaktere bürünmemesi için ilgili kamu kuruluşlarınca kayıt altına alınmasını öngörmüş, kayıt altına alınmayan grupların bir takım yardımlardan yararlanamayacağını bildirmiştir. Yalnız, bütün teşviklere rağmen Sovyetler Birliği'nin en küçük yerleşim birimlerine kadar yayılan informal grupların hem çoğalması, hem de faaliyet alanlarının sadece birtakım kültürel, sportif ve sanatsal uğraşlarla sınırlı kalması sağlanamamıştır. Ayrıca, informal gruplar, resmi denetim altında olup özgürlüklerini, özerkliklerini ve varolma amaçlarını kaybetmek istemediklerinden, merkezin bu tedbirlerine karşı direnmişlerdir. Kökleri Perestroyka öncesine dayanan kültür ve tarih hassasiyetli informal gruplar, basından, hatta parti ve devlet içerisinden üstü kapalı destek alarak Sovyetler Birliği'nin ilk sosyo – politik gruplarına dönüşmüş ve siyasa yapımında etkin rol almaya başlamışlardır.^[37]

1987'nin son aylarında informal gruplar, geniş bir faaliyet alanıyla birlik cumhuriyetlerinde Moskova'ya karşı küçük çaplı muhalefet odaklarına dönüşürken, Komünist Parti, ülke genelinde kontrol edilemeyecek boyutlara ulaşan bu hareketlerin halk cepheleri çatısı altında birleştirilip tek elden yönetilmesi fikrine yönelmiştir. Bu dönemde genel kanı, sivil toplumun canlandırılmasının ülke ekonomisinin gelişmesine katkı sağlayacağı, bu canlanmanın da reformlara engel oluşturan bürokrasiyi ortadan kaldırmada yardımcı olacağı yönünde olmuştur.

Cephe kavramı ilk kez, "Devlet ve Hukuk Enstitüsü" Başkanı Boris Kuraşvili'nin tüm toplumsal grupları ve onların üyelerini "Perestroyka'ya destek için Halk Cephesi" adı altında toplama düşüncesinde dile getirilmiştir.^[38] Kuraşvili'ye göre, ister parti üyesi olsun, ister olmasın insanların biraraya gelebileceği cepheler, Sovyetler Birliği'nde ikinci bir parti statüsünde olmasa da, bir ölçüde muhalefet rolü görüp, hükümeti ve partiyi eleştirerek görevlerini etkin bir şekilde gerçekleştirmelerine katkıda bulunacaktı. Kuraşvili, ayrıca cephedeki informal grup temsilcilerinin düşünce ve önerilerini otoritelere iletme imkânlarının olmasını da önermiştir.

Halk cephelerinin başarılı bir şekilde örgütlendiği yerler öncelikle Baltık Cumhuriyetleri olmuştur.^[39] Burada cepheler benzerlerinden farklı olarak sadece üye sayısının çokluğu ile değil, yerel parti teşkilatlarıyla olan ilişkilerinde de farklılaşmışlardır. Litvanya ve Estonya Halk Cepheleriyle, Letonya Yeniden Yapılanma Harekâtı Sajidus'un kurucu konferansları, üst düzey parti ve devlet görevlilerinin katılımıyla gerçekleşmiştir. 1988'den itibaren bu ülkelerde halk cepheleri ile Komünist Partisi arasındaki geçişgenlik hız kazanmış, halk cephelerinin etkin üyeleri K. Parti MK üyeliğine seçilmişlerdir. Öte yandan, her ne

kadar halk cepheleri, bu cumhuriyetlerde Perestroyka taraftarı düşüncelere sahip olsalar da zamanla Sovyet otoritelerine karşı millî mücadele merkezlerine çevrilmişlerdir.^[40] Bu gelişmenin temel nedeni, halk cephelerinin yerel parti teşkilatlarından farklı olarak toplumsal talep ve girdilerle beslenmesidir.^[41]

Önceleri, cumhuriyet anayasalarında bir takım değişikliklerin yapılması, ekonomik alanda cumhuriyetlerin tam yetkili kılması, eğitim programlarında Rusçanın zorunlu öğretimine son verilmesi gibi taleplere ön ayak olan halk cepheleri, 1989'da Sovyetler Birliği'nden ayrılma ve bağımsızlık talebinde bulunmuşlardır. Baltık cumhuriyetlerinde halk cepheleri, hem 1989, hem de 1990 seçimlerinde Komünist Partisi'nden daha güçlü olan halk desteğiyle ilk yarışmacı parlamento seçimlerinde büyük bir zafer elde etmişlerdir. Bu durum karşısında Baltık cumhuriyetleri komünist partilerinin seçkin üyeleri, partinin halk popülaritesini korumak ve siyasal arenadan tamamen silinmesini engellemek için Sovyetler Birliği Komünist Partisi'yle bağlarını kopardıklarını, temel amaçlarının ise, ülkelerinin bağımsızlığı olduğunu beyan etmişlerdir.^[42]

1989'un sonlarına doğru her türlü baskıya rağmen birlik cumhuriyetlerinde daha da radikalleşen halk cepheleri, egemenlik talepleri ile otorite açmazı yaşayan Sovyet yönetimini daha da zora sokmuştur. Moskova kötüye giden durumu kontrol altına alabilmek için kimi zaman Azerbaycan örneğinde olduğu gibi son çare olarak meydan gösterilerine karşı askeri müdahale seçeneğini de devreye sokmuştur.^[43] Neticede, bütün baskılara ve merkezin başvurduğu şiddete rağmen, sovyet halkların hem Komünist Parti'ye, hem de Sovyetler Birliği'ne olan tepkileri katlanarak artmıştır. Azerbaycan'a askeri müdahaleden birkaç gün sonra Yüksek Sovyet Komisyonu Başkanı

Mikail Poltaranin, özellikle Baltık ve Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinde halk cephe-lerinin parti ve devlet teşkilatlarından daha güçlü olduğu gerçeğini itiraf etmiştir.^[44] Otoritelerin de bu gerçeği kabul etmesi gerektiğini söyleyen Poltaranin ayrıca, Moskova'nın öncülüğünde "Bütün Birlik Halk Cephe-leri Konferansı"nın yapılmasını teklif etmiştir. Poltaranin'e göre, halk cephe-leriyle işbirliğine gitmek, parti otoritesini korumak için en avantajlı seçenek olacaktır.

III. Reform Sürecinde Yeni Aşama: "Glasnost" ve Siyasal Reformlar

Siyasal reformlar konusuna geçmeden yukarıda anlatılanların kısa bir analizi yaparsak; Sovyetler Birliği'nde ekonomik canlanma ve liberal açılımlar bağlamında yapılan reformların bir taraftan, birçok amacı aynı anda başarmak iddiası taşıması, diğer taraftan da geleneksel toplumsal ve ekonomik dengeleri değiştirmesi dolayısıyla iflasa uğradığını ifade edebiliriz. Burada ekonomi reformlarının başarı elde edememesinin önemli bir başka nedeni de, devlet ve parti bürokrasisinin, geleneksel davranış özelliklerini sürdürmeleri ve kendi konumlarına zarar verecek uygulamalara çeşitli yollarla engel oluşturmaları olmuştur. Ekonomi yönetiminin liberalleşmesi, teknolojik modernleşme, üretimde verimlilik ve kalite ölçütlerinin esas alınması, bürokrasideki görevlerin azalmasına, bürokratların yeni yetenek ve beceriler kazanması gerekliliğine ve genel olarak bürokratik yapılanmanın yönetimdeki etkinliğinin azalmasına sebep olacağından bürokrasi, reformların en önemli muhalifine çevrilmiştir. Gorbaçov ise, en başından beri, aynı zamanda reformların uygulayıcısı konumundaki bürokrasiyle bir taraftan uzlaşma içinde görünmeye özen göstermiş, diğer taraftan da bürokrasinin reform karşıtlığını etkisizleştirmeye çalışmıştır.^[45]

Gorbaçov'un bu etkisizleştirme politikasında bürokrasiye karşı kullandığı silahlardan

biri, "Glasnost" olmuştur. Henüz parti genel sekreterliğine gelmeden önce yapmış olduğu konuşmasında Gorbaçov, parti ve devlet organlarının işleyişi sürecinde Glasnost'un, bürokratik suistimallere karşı mücadele yöntemi olacağını ve bürokrasiyi görevlerini eksiksiz yapmaya zorlayacağını belirtmekteydi.^[46] Böylece, 1986'dan itibaren Perestroyka, Glasnost doğrultusunda yeni bir aşamaya girmiştir.

Glasnost'la varılmak istenilen hedef, elbette, sadece reformlar karşısındaki bürokratik direnci kırmak değildi. Remington, her kesin her şeyin yalan olduğunu bildiği ve "yalanla yönetmek ve yönetilmek" felsefesini kanıksadığı^[47] bir ortamda, Glasnost'un kelimelerle eylemler arasındaki kopukluğu ortadan kaldırmaya, kelimelerin inanırlığını artırmaya ve böylece inisiyatif alan bireylerin reformu desteklemesini sağlamaya çalıştığını belirtmektedir.^[48] Smith ise, Glasnost'un bu amaçlar yanında, aydınların reform taraftarlığına yönlendirilmesine, ekonomik ve siyasal reformlara halk desteğinin sağlanmasına, Gorbaçov'un kendi muhaliflerini elemeye ve nihayet Brejnev ve Stalin yönetimlerini eleştirerek kendi programına meşruluk kazandırmaya yöneltildiğini vurgulamaktadır.^[49] Fakat, Nina Andreeva olayından^[50] sonra Gorbaçov, düşüncelerinin ve Glasnost'un, Perestroyka çizgisini destekleyen bir bağlamda anlaşılması gerektiğine işaret etmiştir.^[51] Yalnız, Sakwa'nın da belirttiği gibi, özellikle, Glasnost'un yarattığı ifade özgürlüğü çerçevesinde Brejnev, Stalin, hatta Lenin zamanında yapılan hataların ifşasıyla mevcut ekonomik, toplumsal ve siyasal durumun, Sovyet insanının taleplerine cevap veremediğinin ifadesi, sistemin kendini yenilemesi yerine rejimin meşruiyet temellerini sarsmıştır.

Bununla birlikte, 1987'den itibaren Glasnost'la başlayan siyasal liberalleşme, siyasal sistemin reforme edilmesine yönelmiştir. Gorbaçov, parti ve devlet bürokrasi-

sisinin reformlar karşısındaki direncini, siyasal sistemin toplumu dışlayıcı yapısıyla ilişkilendirerek ekonomik reformların ancak siyasal reformlarla paralellik arz ederse başarılı olacağına vurgu yapmaya başlamıştır.^[52] Bu yüzden Gorbaçov ve Perestroyka'nın fikir babaları, hem sivil toplum hareketlerini siyasal sürece entegre etmek, hem de parti ve devlet bürokrasisinin siyasal süreçteki ağırlığını azaltmak için siyasal reformları, Bolşevik Devrimi'nin sloganı olan "Bütün İktidar Sovyetlere" ifadesiyle gerçekleştirmeye koyulmuşlardır.^[53]

Gorbaçov'un, siyasal sistemin reformuna ilişkin ilk resmi açıklaması, 27. K. Parti Kongresi'nde seçimler üzerine yaptığı kısa konuşmasıdır. Kongreye "artık seçim prosedüründe gerekli değişimin yapılması zamanı gelmiştir" diye seslenen Gorbaçov, yerel ve ulusal meclislerin siyasetteki ağırlığının artırılmasına da dikkati çekmiştir.^[54] Kongre, nihai bildirisinde seçim sorununun gündeme getirilmesini yerinde bulup parti programına "seçim sisteminin iyileştirilmesi" ve "seçimlerin demokratikleştirilmesini" ilave etse de, Kongre boyunca Gorbaçov dışında hiç kimse konuşmasında bu konuya yer vermez.

MK'nin 1987 Ocak toplantısında, Gorbaçov, siyasal reform üzerinde daha geniş, detaylı ve net bir tavır sergiler. Bu konuşmasında Gorbaçov, yaklaşık iki yıldır ekonomide uygulamada olan Perestroyka'nın etkin sonuç vermemesini, insan faktörünün verimli bir şekilde harekete geçirilmemesine bağlamıştır. Gorbaçov'a göre Sovyet insanı, devlete-partiye itibar göstermemekte ve kendini siyasal karar almanın temelinde görmemektedir. Dolayısıyla, parti ve devlet kurumları, toplumsal denetim eksikliğinde siyasal sorumluluğunun farkına varmamakta, vatandaşlar da, geleneksel uyumsuzluk pozisyonundan kurtulamamaktadır. Yakın gelecekte Sovyetler Birliği'nin daha derin krizlere sürüklenmemesinin ve

2000'li yıllarda ülkenin ikinci sınıf bir ülke konumuna gerilememesinin çaresi, Gorbaçov'un deyimiyle "otoriter – seçkinci Sovyet siyasal yönetiminin" demokratikleşmesinde yatmaktadır.^[55]

Bununla birlikte, Gorbaçov'un demokratikleştirme projesi ise, esasen, Sovyetlerin siyasal sistem içerisindeki ağırlıklarının artırılmasına yöneliktir.^[56] Bu amaçla Gorbaçov, ilk olarak seçimlerin katılımcı bir atmosferde yapılmasına çalışmıştır. "Perestroyka ve Partinin Kadro Politikası" başlıklı konuşmasında Gorbaçov, parti içi katılımcılığın geliştirilmesi, siyasal ve ekonomik karar almada temsilcilik kurumunun yerleştirilmesine ilişkin aşağıdaki önerileri öne sürer:^[57]

- Parti'de; parti sekreterlerinin ve bölge birinci sekreterlerinin gizli oylama ile ve ilgili parti teşkilatı tarafından seçilmesiyle onları seçen parti teşkilatlarına karşı sorumluluğu artırılmalıdır.
- Sovyetlere (yerel meclisler) yapılan seçimlerde, çok isimli seçim bölgelerinin oluşturulup, seçilecek üye sayısından daha fazla adayın ireli sürülmesiyle vatandaşların yerel düzeyde katılımcılığı sağlanmalıdır.
- İşyerlerinde; işyeri müdürlerini, bölüm şeflerini ve işçi birlikleri liderlerini atama yerine, işyerinin işçi konseyleri tarafından seçmekle çalışanlar motive edilmelidir.

MK, Gorbaçov'un "Parti içi seçimlerin gizli oylama ve bir görev için birden fazla adayın ireli sürülmesi ile yapılması" teklifini açık bir şekilde desteklememekle birlikte, kararında, meclis seçimlerinde çok isimli seçim bölgelerinin oluşturulması ve meclis üyelerinden daha fazla adayın ireli sürülmesini ve üretim birimlerinde yönetimin işçiler tarafından seçilmesi üzerinde önemle durmuştur.^[58] Karardan yaklaşık bir ay sonra, 26 Şubat 1987'de, birlik cumhuriyetleri yasama organları, karar doğrultusunda sovyetlerin yeni seçim sistemini düzenlemiştir.

Yerel sovyetlerle ilgili seçim sisteminin değiştirilmesini takiben, 21 Haziran 1987'de yapılan yerel sovyet seçimleri, Sovyetler Birliği'nde ilk yarışmacı seçimler olma özelliğini kazanmıştır.^[59] Aslında yeni seçim yasası ülkenin tüm yerel meclislerinden ziyade, farklı bölgelerde sadece genel toplamın %5'ni içine alacak şekilde uygulama alanı bulmuştur. Tarafsız gözlemcilerle açık olmayan seçimlerde, aday belirleme sürecine Komünist Partisi yerel birimleri gerek gördüğünde müdahale edebilmiştir. 26 Şubat 1987'de birlik cumhuriyetleri yüksek sovyetlerinin, 21 Temmuz yerel sovyet seçimlerini göz önünde bulundurarak yasalaştırdığı düzenlemenin tam adı "Yerel Sovyetlere Seçimlerde Çok İsimli Seçim Bölgelerinin Deneme Amaçlı Oluşturulup Yönetilmesi Üzerine" idi.^[60] Düzenlemenin adından da belli olduğu gibi bu seçimler, bundan sonra yapılması düşünülen katılımcı seçimler için uygulama karakteri taşımıştır. Bu yönüyle ilgili seçimlerde bazı eksikliklerin ve olumsuzlukların yaşanması bu dönem için doğaldır. Yine, seçim prosedürünün hazırlanmasından seçimlerin yapıp sonuçlandırılmasına kadar Sovyetler Birliği'nde bu seçimler, Gorbaçov'un belirttiği gibi, iktidarın oluşturulması ve işleme sürecinin demokratikleşmesinde ilk adım olmuştur. Toplumun her kesiminin; hukukçuların, bürokratların, aydınların ve vatandaşların seçim yasa taslağının hazırlanması aşamasında tartışmalara katılabilmesi, insanların bu vesileyle seçim sistemi üzerinde ilk defa fikir söyleme şansına kavuşmasını doğurmuştur. Farklı sosyal örgütlenmelere, işçi birliklerine, köy topluluklarına, askeri birliklere seçimlerde aday gösterebilme hakkının tanınması ise, tek partili rejimde, toplumsal çıkarların dikkate alınması anlamını taşımıştır.

Sovyetler Birliği'nde, siyasal sistemin reformuna yönelik ilk ciddi ve geniş kapsamlı adım ise, 19. Parti Konferansı'nda atılmıştır. Yukarıdan-aşağıya yönetim içi bir re-

form girişiminin derinleştirilmesi ve başarılabilmesi için partinin en yüksek karar alma organında bu yönde bir karar çıkarılmasının önemini bilen Gorbaçov, MK'yi, 1987 Ocak plenyumundan itibaren parti konferansının toplanmasına ikna etmeye çalışmıştır.^[61] Çünkü parti konferansı, parti tüzüğüne göre, partiyi ve devleti ilgilendiren stratejik sorunların görüşülebileceği ve ara dönemlerde parti kongresinin yerine geçebilecek tek alternatif idi.^[62]

19. Parti Konferansı, Sovyetler Birliği'nde reform süreci açısından gerçekten de dönüm noktasına çevrilmiştir. Konferans, parti içi seçimlerin yarışmacı bir nitelik kazanmasında ilk uygulama olmuş ve böylece sovyet toplumunun demokrasi bağlamında bir tecrübe daha yaşamasına vesile olmuştur.^[63] 19. Parti Konferansı öncesi, hem seçim sistemini belirleme, hem de parti konferansının gündemini hazırlama dolayısıyla, farklı düşüncelerin kendini açığa vurmasına neden olur. Bu süreçte, ülkedeki siyasal kutuplaşma, halk tabanından parti üst kademesine kadar uzanan bir çizgide Perestroyka karşıtı ve taraftarı kamplaşmalara da yol açar.^[64] Konferansa, seçim sürecinde parti muhafazakâr kanadının gayri resmi lideri Ligaçev'in himayesinde Nina Andreeva'nın "İlkelerimi Unutmak İstemiyorum" makalesi damgasını vurur. Böylece konferans, parti ve devlet içinde reform karşıtlarını açıkça gün yüzüne çıkarır.^[65]

Diğer taraftan, Gorbaçov'un siyasal sistemin reformuna ilişkin sunduğu rapor da, konferansta onaylanarak anayasal yapının değiştirilmesine imkan tanınır. Gorbaçov'un siyasal sistemin reformuna ilişkin, 19. Parti Konferansı'na sunduğu rapor; i) sovyetlere daha fazla yetkinin verilmesi, ii) yasama yetkisini kullanacak yeni yasama organının oluşturulması, iii) parti teşkilatının yeniden örgütlenmesi, iv) seçim sisteminin değiştirilmesi ve v) bağımsız yargı sisteminin oluşturulması başlıklarını içerir.^[66]

Parti Konferansından yaklaşık dört ay sonra, 23 Ekim 1988'de Pravda'da yeni seçim yasası taslağı yayınlanmıştır. Taslak üzerine yapılan tartışmalar sonrasında bazı düzeltmeler yapılmış ve 1 Aralık 1988'de yeni seçim yasası yürürlüğe girmiştir.^[67] Yeni seçim yasası, seçimlerin eşit, gizli, tek dereceli, genel oy esaslarına ve tek isimli çoğunluk sistemine göre yapılacağını hükme bağlamıştır (madde 1).^[68] Yasada, zihinsel özür-lülerin, mahkemece ehliyetsiz olduğuna karar verilenlerin ve tutuklu olanların haricindeki 18 yaşına girmiş bütün vatandaşların seçmen olacağı ve 21 yaşına girmiş her vatandaşın da seçimlerde aday olabileceği gösterilmiştir (madde 2). Toplumsal örgütlerin Sovyetler Birliği Halk Temsilcileri Kongresi'nde (SBHTK) temsil olunmasını garanti altına almak amacıyla yasa, oyların eşitliği (madde 3) ve seçimlerin tek dereceli olma (madde 4) ilkelerini ihlal ederek, temsilcilerin 1/3'nin bu örgütler tarafından seçileceğini hükme bağlamıştır (madde 1). İlgili toplumsal örgütlerin ve onlara tahsis edilen halk temsilcisi sayısı yasada şöyle sıralanmıştır: i) Komünist Partisi 100, Sovyetler Birliği Profesyonel Birlikleri 100, kolhoz ve benzeri kooperatif birlikleri 100, Umumbirlik Lenin Komünist Gençleri Birliği 75, Kadınlar Birliği Konseyi 75, Emek ve Savaş Gazileri Birliği 75, Bilimsel İş Birlikleri 75, Sanatsal İş Birlikleri 75 ve diğer birlikler 75 (madde 18).

2250 üyeli SBHTK'nin geriye kalan 1500 üyesi ise, 750'si mahalli (territorial'ny) ve 750'si de milli – mahalli (natsional'no – territorial'noe) seçim çevrelerinden seçilmeli idi (madde 15). Her seçim çevresinden bir temsilcinin seçileceğini kararlaştıran (madde 15) yasa, seçim çevrelerinin oluşturulmasını, birlik cumhuriyetlerinin önerisi üzerine Merkezi Seçim Komitesi'nin emrine vermiştir (madde 23). Yalnız, Merkezi Seçim Komitesi bu yetkiyi, yasanın belirlediği ölçülere uygun olarak icra etmeli idi.

Şöyle ki, mahalli seçim çevreleri, her seçim çevresinde eşit sayıda seçmenin oy kullanılmasını sağlayacak şekilde oluşturulmalı (madde 16) ve milli – mahalli seçim çevreleri ise federatif yapı bağlamında şu oranlar dikkate alınarak şekillenmeliydi: Her birlik cumhuriyetinde 32 seçim çevresi, her özerk cumhuriyette 11 seçim çevresi, her özerk bölgede 5 seçim çevresi ve her özerk yönetim dairesinde 1 seçim çevresi.

Mahalli ve milli – mahalli seçim çevrelerinden halk temsilciliğine aday gösterme hakkı, emekçi kolektiflerine, toplumsal örgütlere, ilgili seçim çevresinde yaşayanların ve ordu birliklerinde askeri hizmette bulunanların oluşturdukları seçim birliklerine tanınmıştır (madde 9). Burada, sadece "ilgili seçim çevresinde yaşayanlar" grubunun devlet otoriteleriyle herhangi bir ekonomik ve idari bağı bulunmadığını söyleyebiliriz. Yalnız, yasa, bu grubun da ilgili bölgenin sovyeti ile seçim komitesi gözetiminde yapılacak faaliyet sonucunda oluşturulabileceğini ve böyle bir grubun kayda alınması için en az 500 seçmenin bir araya gelip yazılı başvuruda bulunmasını zorunlu kılmıştır (madde 37). Ayrıca, gerektiğinde, toplumsal örgütlerin ve diğer kolektif birliklerin katılımıyla oluşturulacak seçim öncesi birliklerde, adayların elenmesi yapılabilecekti (madde 38).

Seçim sürecinin, görevde bulunan halk temsilcilerinin görev süresinin dolmasına üç ay kala Yüksek Sovyet tarafından ilan edileceğini (madde 14) bildiren yasaya göre, seçimler, seçim komiteleri denetiminde yapılacaktı (madde 6). Yasa, seçim komitelerinin, ölçeğe ve halk temsilcilerinin seçileceği seçim çevresine göre; a) Merkezi Seçim Komitesi, b) mahalli seçim çevreleri seçim komiteleri, c) milli – mahalli seçim çevreleri seçim komiteleri, d) seçim dairesi seçim komiteleri, e) toplumsal örgütler seçim komiteleri olduğunu ortaya koymuştur (madde 21). Alt ölçek seçim komitelerinin işini

koordine eden, seçim yasası gereklerinin bütün ülkede aynı anlamda gerçekleşmesi için çalışan Merkezi Seçim Komitesi, beş yıllık bir süre için Yüksek Sovyet tarafından atanırken (madde 22), diğer seçim komitelerinin oluşumunda Komünist Partisi yerel birimleri ve diğer toplumsal örgütler yetkili kılınmıştır (madde 24, 26). Bu durum seçimlerin Komünist Partisi güdümünde geçmesinin devam etmesine sebep olmuştur.

Yasa, seçmenlerle halk temsilci arasındaki ilişkinin sovyet idare usulüne uygun bir şekilde oluşturulması geleneğini canlandırmıştır. Her şeyden önce, SBHTK'ne seçilecek üye, "halk temsilcisi" kavramıyla adlandırılmıştır. Yasa, bir seçim çevresinden adaylığı ileri sürülen şahsın, o bölgede ya yaşamasını ya da çalışmasını zorunlu görmüştür (madde 38). Daha da önemlisi, yasa, seçmenlerin, seçtikleri halk temsilcilerine talimatlar verebileceğine ve halk temsilcilerinin faaliyetlerinde bu talimatlara uymaları gerektiğine işaret etmiştir (madde 10). Ayrıca, partiler arası yarışma bağlamında yapılmayan bir seçimde, seçim öncesi adayların seçmenlere seçildikten sonra yapılacak işleri tanıtacak programlar sunmaları zorunlu hale getirilmesi de sovyet idare usulüne uygun bir şart olmuştur (madde 45). Öncekinden tek fark, yeni yasanın, seçmenlerin temsilcileri geri çağırmasına ilişkin bir hüküm içermemesi olmuştur.

Yasanın bir başka özelliği, SBHTK'ni, öncekinden farklı olarak çalışan bir kuruma dönüştürme amacı taşımasıdır. "Bağdaşmazlık kuralı"^[69] gereği, halk temsilcilerinin, yürütme ve yargı kurumlarında görevde bulunması yasaklanırken (madde 11), bir kişinin en fazla iki sovyette "temsilci" olabilmesi kuralı da geçerlilik kazanmıştır. Bu kurullarla, görevleri dolayısıyla "ex officia" halk temsilcisi olarak atanan devlet ve parti görevlilerinin parlamentoyu parti

ve devlet kuruluşlarının güdümünde bir organa çevirmeleri engellenmiştir.^[70]

Kaydedelim ki, yeni seçim yasası, 1 Aralık 1988'de yapılan anayasa değişikliklerinin paralelinde hazırlanmış ve bir ölçüde anayasa değişikliklerinin bir parçasını oluşturmuştur. Öte yandan, anayasa değişikliğine gidilme gerekçesi ve değişikliğin kapsamı ise, anayasa değişiklikleriyle ilgili gerekçeli kararda şöyle açıklanmıştır: "Sosyalist demokrasiyi, halkın öz yönetimini, seçim sisteminin iyileştirilmesini, halk temsilcileri sovyetlerinin faaliyet ve yapısını ve yargı sistemini geliştirmek amacıyla, Yüksek Sovyet, anayasada değişiklik yapılmasına karar vermiştir."^[71] Hem seçim, hem de yargı sisteminde yapılan değişiklikler, sovyetlerin siyasal sistemdeki konumuyla bağlantılı olmuştur. Bu yüzden, değişikliklerin var olan siyasal sistemde herhangi köklü bir yapı değişikliği amaçlamadığını, sadece eski yapının etkinleştirilmesine hizmet ettiği söylenebilir. Buradaki amaç, parti – devlet ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesine paralel olarak, sovyetlerin anayasal konumlarını de facto olarak elde etmeleri olmuştur.

Şöyle ki, halk temsilcileri sovyetlerinin, devlet egemenliği yapılanmasının yegane organları olduğu hususu yeniden vurgulanmış (madde 89), ulusal, birlik cumhuriyeti ve yerel düzeyde önemli siyasal vd. meselelerin ancak ilgili sovyet toplantılarında ele alınacağına işaret edilmiştir (madde 91). Buradaki temel yenilik, ulusal ve birlik sovyetlerinin 1918 Anayasasında olduğu gibi iki katmanlı bir yapıya kavuşturulması ve seçim süreci başlangıcının iki aydan üç aya çıkarılması olmuştur. Bu yenilikler ise, hem seçim kampanyaları aracılığıyla toplumun siyasallaşmasını, hem de iki katmanlı bir meclisle temsil oranını iyileştirme yanında, sürekli çalışan bir meclise sahip olmayı getirmiştir (madde 111).

Diğer taraftan ise, bu anayasal değişiklikler, sovyet idare kültürüne uygun olarak kuvvetler birliği ilkesini korumuş, hatta daha da güçlendirmiştir. Sovyetler Birliği Halk Temsilcileri Komitesi (SBHTK)'nin, Sovyetler Birliği'nin en yetkili organı olarak birlik bünyesindeki her meselenin çözümünde söz sahibi olduğu belirtilmiştir (madde 108). Bakanlar Konseyi, Savunma Konseyi, Silahlı Kuvvetler yönetimi, Genel Savcılık ve Yüksek Mahkeme'nin oluşumunda SBHTK ve Yüksek Sovyet yetkili kılınmıştır (madde 108, 113, 152). Bakanlar Konseyi, Yüksek Sovyet'in yürütme komitesi gibi ele alınarak sıkı bir şekilde Yüksek Sovyet'in denetimine bağlanmıştır (madde 130). Yasaların yorumlanmasında da yetkili kılınan Yüksek Sovyet'in (madde 113/8) kabul ettiği yasaların anayasaya uygunluğu için denetim mekanizması tesis edilmekle beraber, diğer birlik ve birlik cumhuriyeti düzeyinde üretilen hukuk normlarının Sovyetler Birliği anayasası ve yasalarına uygunluğunu denetleyecek organ da, Anayasa Denetim Komitesi, SBHTK içinde oluşturulmuştur (madde 125).

Anayasal değişikliklerin ve yeni seçim yasasının yürürlüğe girmesinden sonra ilk seçimler, 1989'un başlarında yapılmıştır. Komünist Parti'nin siyasal liderliğinin korunması, halk temsilcilerinin 1/3'nin Komünist Partisi ve ortağı olan teşkilatlarca seçilmesi ve seçim sürecine Komünist Parti'nin müdahalesinin sürmesi gibi nedenlerle seçimler, rekabet ve katılım konusunda geçer not alamamıştır. Hatta, 1984 seçimleriyle kıyaslandığında, 1989 seçimleriyle oluşan SBHTK'de Komünist Parti'nin temsil oranı %71'den %87'ye yükselmiştir. Bununla birlikte, her şeye rağmen bu seçimler, Sovyetler Birliği'nde yapılan ilk çok adaylı ulusal seçimler olma özelliğini taşımış ve birçok liberal düşünceli siyasetçi de, Komünist Parti üyeliği altında SBHTK'ye girmiştir.^[72] Bu dönemde hala liberallerin seçime girip yarışabileceği başka bir siyasi örgütlenme bulunmamaktadır.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nde 1980'li yılların ilk yarısından itibaren başlayan idari ve ekonomik reformlar, 1980'li yılların ikinci yarısında siyasi reformlara dönüşmüştür. Bu süreçte, yapılan ekonomik reformların sonuçsuz kalması ve geleneksel güç merkezlerinin reformların uygulanması konusundaki isteksizliği, reformların içeriğinin değişmesinde belirleyici olmuştur. Elbette, reform muhaliflerini etkisizleştirme ve yeni reform yandaşları yaratma düşüncesi de bu değişiklikte rol oynamıştır. Bu süreçte, yerel ve ulusal düzeyde sovyetlerin yetkisinin arttırılmasına, Komünist Parti'nin geleneksel siyasi önderlik işlevi ile sınırlandırılmasına ve ekonomik liberalleşme sürecinin hızlandırılmasına karar verilmiş ve bu yönde gerekli anayasa değişiklikleri de yapılmıştır.

Siyasi reformlarla sovyetlerin (yerel ve ulusal meclisler) yetkisi arttırılırken, daha önce izlenen liberalleşme politikası ile artan ulusal ve toplumsal canlanmanın bu yolla sistemle bütünleştirileceği ve sovyetlerin partiden boşalan denetleme işlevini üstlenerek bürokrasiyi dengeleyecek bir güç merkezi haline geleceği düşünülmüştür. Fakat, 1980'li yılların ikinci yarısı, yapılan siyasi reformların da amacına uygun işlemediğini göstermiştir. Çünkü, hem merkezi yönetim içinde kamplaşma iyice keskinleşmiş, hem de merkezle - birlik cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler daha da gerilmiştir. Yapılan anayasa değişiklikleri ise, ortaya çıkan çatışmaları sisteme entegre etmede yetersiz kalmış ve Sovyetler Birliği çöküş sürecine girmiştir.

Ülkede siyasal çoğulculuğa geçiş denemeleri ve bu doğrultuda siyasal ideolojinin tartışmaya açılması çöküş sürecini hızlandırmıştır. Çöküş sürecinin hızlanması ise, ülkede otorite boşluğunun derinleşmesine sebep olmuştur. Nitekim, bu boşluğun doldurulması için 1989'un ortalarında Sovyet-

ler Birliği'nde başkanlık rejiminin kurulması gündeme gelmiş ve ilerleyen süreçte de bu yapı ihdas edilmiştir. Özetle, Gorbaçov öncesinde Sovyetler Birliği, "Glasnost ve Perestroyka" gibi köklü bir reform girişimine sahne olmamıştır. Fakat, reformlar yeterince başarılı olamadığı gibi, sistemi topyekün çöküşe götüren bir takım gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, ülkede yeniden yapılanma (Perestroyka) gerçekleştirilememiş, açıklık politikası (Glasnost) ise, parçalanmayı, çöküşü hızlandırmıştır. Gorbaçov'un siyasal reformlar ve Glasnostla, Perestroyka'nın önündeki bürokratik direnci kırıp, halk desteğini sağlama düşüncesi ise, neticede kontrolü kaybetmesine, devlet otoritesinin çözülmesine ve sistemin çöküşüne yol açmıştır.

KAYNAKÇA

- Gordon B. Smith, **Soviet Politics: Struggling with Change**, Second Edition, St. Martin's Press, 1992, s.55.
- Archie Brown, "Power and Policy in a Time of Leadership Transition, 1982-1988", **Political Leadership in the Soviet Union**, Ed. by. Archie Brown, McMillan, St. Anthony's College, Oxford, 1989s. 164-165.
- Parti sözcüğü metinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi yerine kullanılmaktadır.
- Stephan White, **After Gorbachev**, Cambridge University Press, 1993, s.10-11.
- David S. Mason, Svetlana Sydorenko, "Perestroika, Social Justice, and Soviet Public Opinion", **Problems of Communism**, November/December 1990, s. 35.
- Brown, age, 171.
- White, **After Gorbachev**, s. 9.
- Richard Sakwa, **Russian Politics in Perspective**, 2.Edition, Routledge, London and New York, 1998, s.11.
- Richard Sakwa, **Gorbachev and his Reforms, 1985-1990**, Philip Allen, New York, 1990, s.3-5; Walker, "Mihail Gorbaçev'in Yükselişi", s.26-31.
- Yönetimde yapılan değişiklikleri *Gorbaçovlaşma* olarak adlandırmamızın temel nedeni; Gorbaçov'un parti genel sekreteri olması ve yapılan bütün bu değişikliklerin onun rızasıyla gerçekleşmesini gerekli kıldığı içindir. Yoksa, yeni kadroların hepsinin geçmişte Gorbaçov'la bizzat çalışmış olmasından ya da reform konusunda Gorbaçov'la aynı kanıyı paylaşmalarından dolayı değildir. Nitekim, bir kaç yıl sonra yeniden yapılandırmanın boyut değiştirmesiyle bu yeni yönetim içerisinde de gruplaşmalar ortaya çıkacaktır.
- Thane Gustafson, Dawn Mann, "Gorbachev's First Year: Building Power and Authority", **Problems of Communism**, May/June 1986, s. 2.
- Brown, age, 195.
- Sovyet tarihinin büyük bölümünde 12-15 arası asıl üye ve 5-8 arası aday üyeden oluşan Politbüro'nun yapısı, 1990'daki değişiklikle Sovyet cumhuriyetlerinden birer temsilciyi kapsayacak biçimde genişletilmiştir.
- Sakwa, **Gorbachev and his Reforms, 1985-1990**, s.15.
- Joel C. Moses, "Democratic Reform in the Gorbachev Era: Dimensions of Reform in the Soviet Union, 1986-1989", **The Russian Review**, Vol. 48, No. 3, Gorbachev Reforms: Special Issue, (Jule 1989), s. 243; Gooding, bu aydınlar grubunun 1920'lerde uygulanan Yeni Ekonomi Politikasını da göz önünde bulundurarak, "alternatif sosyalist gelenek" üzerinde yoğunlaştıklarını belirtir. John Gooding, "Perestroika As Revolution from Within: An Interpretation", **The Russian Review**, vol. 51, January 1992, s. 43.
- Dale R. Herspring, "On Perestroika: Gorbachev, Yazov, and the Military", **Problems of Communism**, July-August 1987, s. 104-105.
- Seweryn Bialer, "The Changing Soviet Political System: The Nineteenth Party Conference and After", **The Changing Soviet Political System: The Nineteenth Party Conference and After**, **Russia and Eastern Europe After Communism**, Ed. by. Michael Kraus, Ronald F. Liebowitz, Westview Press, Boulder, 1996, s. 197.
- John Gooding, "Gorbachev and Democracy", **Soviet Studies**, 42, 1990, s. 206.
- W. J. Tompson, "Khrushchev and Gorbachev as Reformers: A Comparison", **British Journal of Political Science**, 23, 1993, s. 87.
- Aslund, 1985'de, Gorbaçev, Şvernadze, Yakovlev ve Medvedev'in radikal ekonomik reformlardan, Slyunkov ve Maslyukov'un da desteklediği Ruşkov'un merkezi planlamayı korumak şartıyla "ihtiyatlı" ekonomik reformlardan, Zaykov'un teknolojik rasyonalizmden, Ligaçev'in ise özel üretime muhalefetle sosyalist ahlakilik ilkesine dayalı yapılanmadan yana olduğunu belirtmek-tedir. Sakwa, **Gorbachev and his Reforms, 1985-1990**, s. 301; Ekonomide reform

- tartışması için ayrıca bkz: Boris Rumer, "Realities of Gorbachev's Economic Program", **Problems of Communism**, May/June 1986, s.20-31.
21. "Programma Kommunisticheskoi Partii Sovetskogo Soyuzu", **Pravda** 7 Mart 1986, s. 3-10.
 22. Pravda, 26 Şubat 1986, s.1; Bu konuda bkz: Janine Ludlam, "Reform and Redefinition of the Social Contract under Corbachev", **World Politics**, Vol. 43, No. 2, January 1991, s. 284-312.
 23. White, **After Gorbachev**, s. 108.
 24. Pravda, 26 Şubat 1986
 25. Linda J. Cook, "Breznev's 'social contract' and his Gorbachev's Reforms", **Soviet Studies**, Vol. 44, Issue 1, s.39.
 26. Sovyetler Birliği'nde reform girişimleri dolayısıyla, kısa ve orta dönemde "kazananlar", Brejnev döneminde ihmal edilenler – aydınlar, girişimci kitle ve teknik bilgi sahipleri – olmuştur. "Kaybedenlere"- Parti ve devlet bürokrasisi, askeriye, gizli servis, tarım ve sanayi işçileri – oranla bu grup çok daha küçük olmuştur. Bkz: Tompson, "Khrushchev and Gorbachev as Reformers: A Comparison", s. 92-94; Gorbaçov'un reform sürecinde, bu grupla işbirliğine girmesi, yeniden yapılandırmanın "orta sınıf devrimi" olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Bkz: John, "Perestroika As Revolution from Within: An Interpretation", s. 42; 1950'lerle kıyasta çok fazla değişen, şehirleşme oranının yükseldiği, üniversitelerden mezun olanların sayısının bir hayli arttığı "yeni toplum"a özgü bir yapılanma ile iki sorunun; hem adil bir toplumsal dağılım, hem de ekonomik durgunluğun aşılması düşünülmüştür. Bkz: Gail W. Lapidus, "State and Society: Toward the Emergence of Civil Society in the Soviet Union", **Politics, Society, and Nationality Inside Gorbachev's Russia**, Ed. by. Seweryn Bialer, Boulder&London, 1989, s s. 124-130.
 27. Pravda, 2 Temmuz 1986, s.2.
 28. Anders Aslund, **Gorbachev's Struggle for Economic Reform: The Soviet Economic Process**, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1990, s. 76-80.
 29. Pravda, 3 Ekim 1986, s. 2.
 30. Bkz: Baruch A. Hazan, **Gorbachev and his Enemies: The Struggle for Perestroika**, Westview Press, Oxford, 1990.
 31. John, "Perestroika As Revolution from Within: An Interpretation", s.48
 32. Tatiana Zaslavskaja, "Creative Activity of the Masses: Social Reserves of Growth", **Problems of Economics**, 29, March 1987, s.5.
 33. Bkz: Tatiana Zaslavskaja, **The Second Socialist Revolution: An Alternative Soviet Strategy**, London, Tauris, 1990.
 34. A. Ivanchenko, The Multiparty System in the Soviet System, Problems of Creation", **The Political Parties and Movements in the Soviet Union**, Ed. by. A. M. Babkina, Nova Science Publishers Inc., 1991, s. 2
 35. Marcia A. Weigle, "Political Participation and Party Formation in Russia, 1985-1992: Institutionalizing Democracy?", **The Russian Review**, Vol. 53, April 1994, s.242
 36. Weigle, "Political Participation and Party Formation in Russia, 1985-1992: Institutionalizing Democracy?", s. 245.
 37. Vera Tolz, **The USSR's Emerging Multiparty System**, NewYork, Westport, 1990, s.13
 38. Tolz, age., s.17
 39. Levicev, "Anatomy of the Unofficial Political Movement", **The Political Parties and Movements in the Soviet Union**, Ed. by, A.M. Babkina, Nova Science Publishers Inc., 1991, s.41
 40. Tolz, **The USSR's Emerging Multiparty System**, s. 18-24
 41. White, **After Gorbachev**, s.159-163
 42. A.e., s.160
 43. Yuriy Pompeev, **Karabağın Kanlı Yolu**, Azərneşr, Bakü, 1992, s.129-130
 44. Tolz, **The USSR's Emerging Multiparty System**, s.22
 45. Hazan, **Gorbachev and his Enemies: The Struggle for Perestroika**, s. 214.
 46. Thomas Remington, "A Socialist Pluralism of Opinions: Glasnost and Policy Making under Gorbachev", **The Russian Review**, Vol.48, No.3, July 1989, s. 274.
 47. Geoffrey A. Hosking, "The Beginning of Independent Political Activity", **The Road to Post Communism, Independent Political Movements in the Soviet Union**, Ed. by. Geoffrey A. Hosking et al., Printer Publishers, London and New York, 1992, s.2.
 48. Remington, "A Socialist Pluralism of Opinions: Glasnost and Policy Making under Gorbachev", s. 273.
 49. Smith, **Soviet Politics: Struggling with Change**, s.186-187.
 50. Bir tarih öğretmeni olan Nina Andreeva, 13 Mart 1988'de Sovetskoya Rossiya isimli gazetede yayınlanan bir makalesinde Komünist ideolojiyi aşındıran Gorbaçov reformlarına açıkça karşı çıkmış ve bu reformların gözden geçirilmesini talep etmiştir.

51. "Na novom etape perestroiki", **Pravda**, 25 Eylül, 1988.
52. Stephan White, Political Reform in Historical Perspective", **The Historical Perspective Perestroika** Ed. by. Catherine Merridale, Chris Ward, London-New York, 1991, s. 3.
53. İlya şablinskiy, "Predeli Vlasti: Barba za Rossiyskuyu Konstitutsionnuyu Reformu, 1989 – 1995", Tsentr Konstitucionnikh İşledovaniy Moskovskogo Obřestvennogo Naucnogo Fonda, Moskva, 1997,13-26.
54. Pravda, 26 şubat 1986
55. Jeffrey Hahn, "Power To the Soviets?", **Problems of Communism**, January/February,1989, s.34–45.
56. A.m., s.34 – 35.
57. Werner Hahn, "Electoral Choice in the Soviet Bloc", **Problems of Communism**, May 1987, s.32–33.
58. Russell Boya, "On Perestroika: The Role of Workplace Participation", **Problems of Communism**, July/August 1987, s.82.
59. Jeffrey Hahn, "An Experiment in Competition: The 1987 Elections to the Local Soviets", **Slavic Review**, Vol. 47, No.3, Autumn 1988, s. 434.
60. Hahn, "An Experiment in Competition: The 1987 Elections to the Local Soviets, s. 437.
61. Aryeh L. Unger"The Travails of Intra-Party Democracy in the Soviet Union: The Elections of the CPSU", **Soviet Studies**, Vol.43, No.2, 1991, s. 329
62. **Ustav Kommunistitseskoy Parti**, Bölüm 4, Mad. 40, Moskva, 1977
63. Unger, "The Travails of Intra-Party Democracy in the Soviet Union: The Elections of the CPSU", s.333-335.
64. Moses, "Democratic Reform in the Gorbachev Era: Dimensions of Reform in the Soviet Union,1986–1989", s.237–238
65. Nina Andreeva, ilgili mektubunda, batı kaynaklı düşünce akımlarının Sovyet toplumunun ideolojik yapısını tahrip ettiğini, yeni nesillerin sosyalist toplum ruhuyla büyümediğini, Stalin ve benzeri kahramanların sosyalizmi inşa etmek amaçlı eylemlerinin haksız yere eleştirildiğini yazarak Parti konferansında ele alınacak konularda nasıl bir tutum takınılmasına yönelik ipuçları vermiştir. Bkz: **Sovetskaya Rossiya**, 13 Mart 1988.
66. Bu konuda bkz: Hazan, **Gorbachev and his Enemies: The Struggle for Perestroika**, s. 185-189.
67. Max E. Mote, "Electing the USSR Congress of People's Deputies", **Problems of Communism**, November/December, 1989, s. 52.
68. Aralık 1988'de yürürlüğe giren Sovyetler Birliği Halk Temsilcileri Seçimleri Hakkında Yasa metni için bkz: http://www.spbpravu.ru/docs_cccp.php?id=1845. 21.02.2007.
69. "Bağdaşmazlık kuralı" aynı kişilerin hem hükümet, hem de parlamento üyesi olamayacağını ifade eder.
70. Timothy J. Colton, "Professional Engagement and Role Definition Among Post-Soviet Legislators", **Parliaments in Transition: The New Legislative Politics in the Former USSR and Eastern Europe**, Ed. by Thomas F. Remington, Westview Press, Oxford, 1994, s. 23
71. Bkz: "Sovyetler Birliği Anayasasında Değişiklikler ve İlaveler Yapılması Hakkında" 1 Aralık 1988 tarihli ve 9853 – XI sayılı Yasa'nın gerekçesi; Yasa metni için ayrıca bkz: http://constitution.garant.ru/DOC_85466.htm.
72. Peter Lentini, "Reforming the Soviet Electoral System", **Election and Political Order in Russia: The Implications of the 1993 Elections to the Federal Assembly**, Ed. by. Peter Lentini, Central European University Press, 1995, s 45.